

Biologiskt kulturarv vid fäbodmiljöer

Jämtlands län

Länsstyrelsen
Jämtlands län

Omslagsbild

Utblick från Myrbodarna. Biologiskt kulturarv vid Hackåsvallen (gammalt träd intill stig med blecka och varglav).

Foto: Länsstyrelsen Jämtlands län.

Utgiven av

Länsstyrelsen Jämtlands län
September 2017

Beställningsadress

Länsstyrelsen Jämtlands län
831 86 Östersund
Telefon 010-225 30 00

Tryck

Länsstyrelsens tryckeri, Östersund 2017

Löpnummer

2017:22

Diarienummer

436-2811-2016

Publikationen kan laddas ner från Länsstyrelsens hemsida
www.lansstyrelsen.se/jamtland

Innehållsförteckning

Inledning	4
Metod	6
Intervjufrågor till informanter	6
Presentation av fäbodarna	9
Östvallen	9
Myhrbodarna	10
Ljåbodarna	11
Långbodarna	12
Hackåsvallen	13
Intervju & resultat från fäbodarna.....	15
Östvallen	15
Myhrbodarna	23
Ljåbodarna	28
Långbodarna	34
Hackåsvallen	40
Slutsatser/diskussion.....	51
Råd och rekommendationer när kultur och natur krockar	55
Slutord	55

Inledning

Biologiskt kulturarv är natur som berättar om kultur. Det är ett levande arkiv som bär berättelser om människans sätt att nyttja naturen. Det utgörs av ekosystem, naturtyper och arter som uppkommit, utvecklats, eller gynnats genom människans nyttjande av landskapet och vars långsiktiga fortlevnad förutsätter eller påverkas positivt av brukande och skötsel.

Naturen har alltid varit grunden för människans överlevnad på jorden. Vi har i alla tider använt den och därmed även – medvetet eller omedvetet – påverkat den. När det gäller fäbodbruket används till exempel utmarken för foder (bete, slätter, ris och löv), för ämnen till verktyg och redskap, för byggnationer, ved med mera.

Denna påverkan lämnar spår, allt från hela kulturlandskap och skogsbeten, stigar, träd som indikerar täkt eller bete, till en enskild hävdgynnad ört, kan berätta om hur människan levt och verkat. Äldre trädgårdsgårdar, lador och hässjevirk kan, förutom att visa historisk markanvändning, även hysa i dag hotade kulturvedslavar. Även planterade kvarstående nyttoväxter, medicinalväxter eller bärbuskar är exempel på biologiskt kulturarv.

Begreppet biologiskt kulturarv bidrar till att synliggöra den del av människans historia som kan utläsas i växter och djur. Det bidrar också till att synliggöra hur människan skapat förutsättningar för landskapets biologiska mångfald – och hur fortsatt brukande behövs för att bevara mångfalden.

I vårt län har det funnits flera tusen fäbodvallar med mängder av djur (kor, getter, får och hästar) betandes på fjällängarna och fritt "på skogen". Man gick med djuren, ibland 10–15 mil och i flera dagar, med övernattnings där man betalade med mjölken som djuren gav kväll och morgon, för att betet vid fäbodarna var så mycket bättre än vad man hade närmare gården. Man mjölkade djuren och gjorde produkter av den som sedan kunde säljas eller sparas till vintern när korna stod i sin.

Fäbodbruket utgör en stor del av vår kulturhistoria som också har avspeglats i naturen. I dag finns bara en liten bråkdel av dessa fäbodar kvar och det är bråttom att dokumentera både spår efter det som varit, men också det bruk som sker i dag, den kunskap som finns och de värden som skapas nu.

Målet med projektet "Biologiskt kulturarv i fäbodmiljöer i Jämtlands län" är att öka kunskapen och förståelsen av värdet av det biologiska kulturarvet och fortsatt fäbodbruk.

I regeringens proposition (2016/17:116) för ny kulturarvspolitik beskrivs att människans mångtusenåriga påverkan i landskapet bidragit till den biologiska mångfalden. Vidare att den biologiska mångfalden är beroende av traditionellt brukande baserat på kunskap som överförts från generation till generation och att större hänsyn bör tas till det immateriella kulturarvet. Detta beskrivs i utredningen som en utmaning i miljömålsarbetet för nationella och regional myndigheter.

Den här inventeringen är en åtgärd i miljömålsarbetet i Jämtlands län för miljökvalitetsmålen: *Ett rikt odlingslandskap*, *Levande skogar*, *Ett rikt växt- och djurliv* samt *Storlagen fjällmiljö*. Den är i linje med Länsstyrelsens uppdrag att utveckla det tvärssektoriella arbetet där kulturmiljön värderas i olika processer samt bidrar till arbetet med Åtgärdsprogram för hotade arter (ÅGP).

Metod

Fokus i inventeringen var att välja ut fjällnära fäbodar med kontinuerlig betesdrift och inslag av traditionell fäboddrift med mjölkning av kor och/eller getter med förädling av mjölken på fäboden med inslag av äldre skog kring fäboden och fäbodar som brukats av samma gård i flera generationer. Urvalet kunde ge andra resultat jämfört med tidigare inventeringar som genomförts i Dalarna och Värmland och komplettera tidigare kunskap. Men på grund av villkor som ställs för användning av medel som delvis finansierade inventeringen fick vi tänka om och ändra urvalet något. Gemensamt för urvalet blev fäbodens läge i landskapet, det vill säga meter över havet.

En förutsättning för att inventera biologiskt kulturarv är att arbetet utförs tvärvetenskapligt av biolog och arkeolog eller motsvarande. För att öka bredden ytterligare deltog även två biologer som inventerade kulturvedslavar och insekter knutna till veden på byggnader.

Centralt i inventeringen har varit att intervjua fäbodbrukare som brukar fäboden i dag eller som varit butöser på vallarna. I något fall har vi även intervjuat fastighetsägarna. Inför intervjuerna studeras äldre kartmaterial såsom historiska kartor och ekonomiska kartan från 1970-talet.

Samtidigt gjordes en genomgång av tidigare ängs- och betesmarksinventering, åtgärdsprogram för hotade arter, fäbodinventeringar, fornminnesinventering och rapporter från tidigare restaureringar av byggnader på fäbodarna med mera. I ett område fanns även en ortnamnsdokumentation med tillhörande karta. Inspiration till inventeringsmetodik har hämtats från tidigare inventeringar av biologiskt kulturarv i Dalarna och Värmland samt i skrifter från Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald, SLU.

Sammanlagt intervjuades sexton personer. Det var Ingegerd och Karl-Olof Sundeberg, Anita Myhr, Lilly Henriksson, Per-Gunnar Persson och Mariana Tarander, Stina och Anna Karlsson, Anders Andersson, Eva Eriksson, Hans-Erik Lundin, Helge Sivertsson, Per-Göran Eriksson, Bertil Olsson, Eva Eriksson (Hackåsen) och Manne Sjödin. Vid intervjuerna ställdes ett antal frågor till informanterna utifrån ett frågeformulär.

Intervjufrågor till informanter

FÄBODENS HISTORIA

1. Varför anlades fäboden på just den här platsen?
2. Vad känner du till om fäbodens historia, olika namn, ålder etc?
3. Hur länge har den brukats och av vilken by/gård?
4. Finns det husgrunder eller odlingsrösen i närområdet?
5. Vilken är vallens äldsta byggnad?

DJURHÅLLNING PÅ FÄBODEN

6. Vilka djurslag hade man på förr på fäboden och vilka finns i dag?
7. Känner du till om djuren har vallats och i så fall hur?

8. Går det att hitta igen vilplatser och lötar?
9. Finns det ristningar i träd på utmarken?
10. Väljer djuren att gå samma stigar i dag som man använde förr?

FÄBODEN

11. Har det varit slåtter på vallen och hur gick den till?
12. Hamlades träd på fäboden, vilken sorts träd, tidpunkt osv?
13. Har man planterat bärbuskar, rabarber etc. på fäboden?
14. Odlades potatis eller något annat på fäboden och i så fall var?
15. Finns det planterade vårdträd eller andra träd som haft en särskild betydelse?
16. Samlad man på örter för att använda som medicinalväxter eller till matlagning, bakning eller i tillverkning av produkter?

STIGAR TILL OCH FRÅN FÄBODEN

17. Finns buföringsstigen från byn/gården kvar?
18. Finns det stigar mellan olika fäbodan i området?
19. Finns det andra typer av stigar/kärrvägar/sommar eller vintervägar/leder?
20. Finns det rester av kavelbroar/jordbroar
21. Finns det bleckor i träd?
22. Finns det vilhästar längs med stigar?
23. Finns det stora stenar eller speciella träd som fungerat som vägvisare?

NÄROMRÅDET

24. Slog man på andra områden runt fäboden, i så fall var?
25. Hade man vinterhässjor eller förvarandes vinterfoder i lador?
26. Tog man löv, vilken sort och tidpunkt?
27. Finns det rester av byggnader, hägnader eller hässjor på utmarken?
28. Var tog man ved och virke till underhåll av byggnader och hagar?
29. Hur planerade man för tillgången av virke till hagar?
30. Har det förekommit barktäkt i så fall var?
31. Finns det myrtag/torvtag i området?
32. Finns spår av äldre skogsbruk, högstubbar, kolbottnar osv?
33. Har det förekommit svedjebruk i området?

Vi valde att inte använda bandspelare, utan skrev anteckningar. Detta för att få mer avslappnade intervjuer. Uppgifterna från informanterna blev tillsammans med annan inhämtad information utgångspunkten i fältinventeringen. De nya uppgifterna läggs in i artdatabanken för hotade arter och forn- och kulturlämningar i fornminnesregistret. Inventeringen av kulturvedslavar genomfördes för sig och sammanställdes i en delrapport. Rapporten skickas till informanterna, länsstyrelsen, andra myndigheter och läggs ut på webben.

Presentation av fäbodarna

De fäbodar som inventerades var: Myrbodarna i Krokoms kommun, Långbodarna och Ljåbodarna i Bergs kommun samt Östvallen och Hackåsvallen i Härjedalens kommun.

Östvallen

Beskrivning

Östvallen ligger sydöst om Hede i anslutning till naturreservatet Storåsen. Vallen ligger högt, på dryga 750 meter över havet och utsikten mot Sonfjället är storslagen. För att komma till vallen tar man av österut från vägen mot Rannsundet. Östvallen är en stor öppen fäbodvall omgiven av tall- och granskog. Vallen består av hela sex bulotter. En av dem drivs av familjen Sundebergs från Hede som kom till Östvallen år 1907. Familjen har brukat vallen i snart 110 år.

Men Östvallen är äldre, eftersom den vid tidpunkten för laga skifte år 1892 redan var en etablerad fäbodvall. Djurhållningen består i dag av mjölkkor, kvigor och ungdjur. Mjölkningsen sker med rörmjölkning. Ost och smör tillverkas vanligtvis på vallen, men övrig mjölk körs till hemgården för vidare leverans till mejeri. Den gamla fäbodstigen från Hede används fortfarande vid buföringen hem. Det är en sträcka på 12 kilometer.

Djuren kommer till vallen runt midsommar och tas hem igen i början av september. Korna går på fritt bete hela sommaren och mjölkas morgon och kväll. Under natten

står korna i sommarladugårdarna. När mjölkningen är klar leds djuren ute på stigar från vallen. Det finns olika turer som man följer utifrån väder och tillgång på bete. Några ungdjur betar hela sommaren i en hage på vallen. Spåren av en äldre fägatan finns fortfarande i betesmarken. Markerna har en artrik ängsflora, både inne på vallen och på utmarken.

På Sundebergs vall finns sju byggnader som alla används. Det är bustuga, kokhus med svale och källare, två sommarladugårdar, fårhus, lada, vedbod med kammare. Husen är byggda under 1800- och 1900-talet, förutom ett nybyggt härbre som används i turistverksamhet. En trädgårdsgård avgränsar bulotterna från varandra och genom vallen går en fägata. I området finns husgrunder efter Nygårdsvallen och Henriksvallen. Den gamla klättergranen som alla barn klättrade i har tyvärr fallit om kull, men gör nu i stället nytta som boplats och mat för många djur och växter medan den sakta bryts ned till mull.

Myhrbodarna

Beskrivning

Myhrbodarna ligger intill vägen mellan Valsjöbyn och Vinklumpen strax innan Bågavattnet. Vallen ligger på 650 meter över havet i en sluttning med vidunderlig utsikt över sjöar, skog och fjäll. Vallen har brukats kontinuerligt med mjölkdjur och traditionell drift i minst 115 år. Här bestämmer Anita Myhr med fast hand. I midsommartid buför Anita från hemgården i Valsjöbyn till Myhrbodarna. Hon är ingift i familjen Myhr som drivit vallen sedan början av 1900-talet.

På laga skifteskartan från 1896–1897 finns inte Myrbodarna utmärkt. Vallen anlades strax efter skiftet. Byggnaderna flyttades då hit från en annan vall, kanske från den vall där familjen Myhr var med sina djur tidigare. Den kontinuerliga betesdriften med många getter särskilt i början av förra seklet, är kanske en förklaring till varför björkarna runt Myrbodarna är så speciella. Björkarna är knotiga med grova grenar och vida kronor och står fritt nästan lite parkliknade, eller som i en olivlund. I dag betar kor och kvigor på utmarken medan kalvar och får med lamm betar inne på vallen. Tidigare även getter (bilden är från 2009).

På Myrbodarna finns 13 byggnader som alla används. Det är bustuga, kokhus, fjös, getfjös, stall, bod, jordkällare, torvströbod, dass och fyra lador. Vallen är byggnadsminne och skyddad enligt kulturmiljölagen. Det innebär att hus med tillhörande skyddsområde inte får ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Hela vallen är omgiven av en trädgårdsgård som nyligen är restaurerad. En av ladorna blåste omkull i en kraftig vinterstorm 2015–2016, men är nu återuppbyggd.

I kokhuset tillverkas smör, ost och andra produkter. Anita driver sommarkafé och har även stugor för uthyrning. Myrbodarna är ett omtyckt och välbesökt besöksmål under sommaren och under jaktsäsong. Myrbodarna ligger inom riksintresseområde för kulturmiljövården Z (19).

Ljåbodarna

Beskrivning

Ljåbodarna ligger i Oviksfjällens fäbodvallsområde cirka sex kilometer från fäbodvägen mellan Persåsen och Börtnan. Den gamla fäbodstigen startar vid Gamla Fittjebodarna. Buvallen är högt belägen, cirka 720 meter över havet med vida utblickar mot fjällen. Fäbodvallsområdet har brukats sedan 1666 då vallen omnämns i Jämtlands avradsbok. Området var Kronoavradsland och ägdes av

staten. Den traditionella driften lades ner 1947, men sedan 10 år tillbaka betar två köttdjursbesättningar på vallen.

Det är Christer Lundin och Per-Göran Eriksson som är delägare i Ljåbodarna som har djuren på fritt bete här. Vallen är en samfällighet som består av fem delägare från Västnor i Oviken. Den ligger insprängd mellan två naturreservat, Marntallåsen och Arådalen. Ljåbodarna är byggnadsminne enligt kulturmiljölagen tillsammans med Myltplockarstan som ligger intill fäboden. Den ligger även i riksintresse för kulturmiljövården Z (45).

Husen på Ljåbodarna är både äldre och nyare timmerhus uppförda under 1800- och 1900-talet. De karaktäristiska husen för miljön är bustugan, jordkällaren, härbret och tre fjös. Bustugan har torvtak, jordgolv och sidan mot nordväst är inklädd med spån. Fäbodstugan är omgiven av en trädgårdsgård, men den äldre hagen har haft en annan sträckning.

Under de senaste åren har enbuskar röjts för att öppna upp vallen. Røjningen har bidragit till att några byggnadsgrunder blev synliga som vittar om äldre bebyggelse på platsen. Betet i kombination med røjning av enbuskar har blivit ett lyft för vallen. I området finns några mystiska gropar som några tolkar som jordkällargrunder och andra som gropar där man tog material (mjåla) för att skura ren messmörs kitteln med.

Långbodarna

Beskrivning

Långbodarna ligger i Oviksfjällens fäbodvallsområde intill fäbodvägen mellan Persåsen och Börtnan, cirka 680 meter över havet. Vallen har brukats av bönder från Edet, Häggen och Namn i Ovikens socken. Enligt en karta från 1781 var Långbodarna tidigare Kronoavradsland med fäbodar och mulbete.

En sāmjedelning ägde rum 1960 där stenar ställes ut för att markera gränserna mellan de olika bulotterna på vällen. Vällen har en förening som ansvarar för gemensamma frågor som rör hela samfälligheten. Driften på vällen lades ner 1945 men återupptogs igen 1958 när vägen byggdes genom området.

Fram till och med 1989 hämtades mjölken med mjölkbilen. Det var sedan traditionell drift på Långbodarna med mjölkning av kor och getter samt ost och smörtillverkning och kaffeservering fram till 2014. Under denna tid var vällen ett uppskattat besöksmål med busslaster av besökare från när och fjärran. Den sista butösen på vällen var Maja Karlsson från Vigge. Hon i sin tur lärdes upp av butöserna Stina Karlsson och Anna Eriksson. Nu betar Robert Hedkvists nötkreatur från Häggen vid Långbodarna.

Följande byggnader finns på Långbodarna, fem bustugor, fem ladugårdar och två fåhus, fyra bodar med källare, en bod, ett kokhus och en lada. Den största delen av bebyggelsen är från sent 1800-tal, men några hus är äldre. Några av ladugårdarna ligger utanför den nyligen restaurerade trädgårdsgården som omger vällen. Det finns stigar från vällen mot Bjennsbodarna och Hållåsen. En bäck har försett vällen med vatten. I senare tid har en damm anlagts vid bäcken.

Det finns rester efter ett kylhus intill bäcken på ovansidan av vägen och byggnadsgrund efter ett fjös söder om vällen. Det har funnit fler lador på Långbodarna, men de togs bort i samband med att vägen byggdes. Långbodarna ligger i riksintresseområde för kulturmiljövården Z (45).

Hackåsvallen

Beskrivning

Hackåsvallen ligger i sydvästra Härjedalen nära gränsen till Dalarna och Vedungsfjället. Fäboden är belägen på slutningen av Hackåsen på cirka 800 meters höjd över havet och är omgiven av tall, gran och björkskog. Hackåsvallen ingår i kulturreseptatet Lillhärjåbygget och både fäbod och gård ligger väglöst. Det är Eva Eriksson och hennes son Manne som driver fäbodvallen och dom är femte och sjätte generationen på Hackåsvallen. Vällen har varit i bruk sedan 1880-talet i snart 140 år.

Hackåsvallen kallas även för Paradiset. Här finns två bustugor, två sommarladugårdar, stall, härbre med källare och lada. Husen är byggda i timmer och har plåttak. Det äldsta huset, en av sommarladugårdarna, har årtallet 1884 inristat i en timmerstock. Vällen är omgiven av en trädgårdsgård. Ängen på ungefär en hektar, slås med lie och motormanuell slätterbalk, höet hässjas och förvaras sen i ladan och korna efterbetar ängen. Höet körs hem till gården på vintern. På ängsladan och flera andra byggnader växer varglav, en hotad art som här förkommer rikligt i skogen på gamla torrakor.

Fjällkor med kalvar och ungdjur går på fritt bete i skogen. Buföring av djur och förnödenheter sker i mitten av augusti, men aldrig på en torsdag eller söndag. Vallen används som en höstvall. På fäboden tillverkas smör, ost, mese och gum.

Fäboden saknar el och korna handmjölkas, i en kallkälla hämtas vatten som pumpas upp med självtryck och via en slang förser vallen med vatten. Förr samlades diskvatten i handgrävda gropar, ett exempel är Kristinahålet, strax söder om fäboden. I skogen finns gångstigar, kostigar och vallstigar.

Det finns sju olika vallstigar från fäboden. Varje morgon efter mjölkning och avslutat stök går man ut med korna till olika betesområden.

Intervju & resultat från fäbodarna

Östvallen

Intervju med Karl-Olof och Ingegerd Sundeborg

Östvallen anlades på denna plats för att det fanns god tillgång på vatten, både kalkkällor och Västtjärnen. Det finns byggnadsgrunder efter två övergivna vallar i området. Nygårdsvallen ligger sydöst om Östvallen. Det sägs att en nioårig flicka ensam skötte om djuren på denna bulott. Henriksvallen kör man nästan över när man kommer på bilvägen, husgrunderna ligger i kanten av bilvägen söder om Västtjärnen. Sundeborgs äldsta hus är bustugan som har året 1860 inristat på en stock. Östvallens äldsta hus är ett kokhus från 1700-talet och står på bulotten ovanför Sundeborgs. Familjen kom till Östvallen 1907 och sedan dess har de brukat vallen kontinuerligt. Övriga bulotter brukades av andra bönder från Hede.

Förr hade man får, kor, höns och gris på Östvallen. I år är man här med 16 mjölkkor och några kviator. Man kör numera upp djuren till vallen, men går hem med dem varje år, vilket även är en "turistattraktion", där man kan få följa med. Ingegerd gör ost och mese och säljer bland annat produkterna på Hede marknad. De levererar till Arla också och då kör man hem mjölken i mjölk tank till gården i Hede där mjölk bilen hämtar. Djuren betar fritt på skogen, men följs ut längs olika stigar, särskilt i början för att lära kviatorna att följa korna.

Fyra olika lötar eller vallstigar används för att anvisa djuren till olika betesområden. Den första stigen är mot tjärnen, man går med djuren längs med bilvägen till sjön Häröden. Den andra vallstigen går förbi Västvallen i kanten mot Västvallstjärnen och vidare norrut. Djuren fortsätter sedan runt och viker av igen ner mot Östvallen. Stigen går runt Östvallshögen. Den tredje kallas Rannsundsvägen och är en gammal väg som förr användes av postdiligensen. Fjärde vallstigen är Myrvägen. Karl-Olof och Ingegerd går då med djuren fram till en större myr där djuren lämnas. Andra platser som djuren gärna betar på är Västvallen, Henriksvallen och Nygårdsvallen.

Förr tog man löv och björksly till foder på våren något år om det var dåligt med hö till korna, man har också använt lav som foder "på prov". Man hade myrslåtter i "Minnesdalen" halvvägs ned till Högvålen vid Stöpsjön. Varje gård/bulott hade en viss lott var på myren att slå till hö.

Man hade också "härslåtter" runt Östvallen förr och så slog man även innanför hagen. Höet från myrslåttern samlades på vinterhässjor och hämtades på vintern med häst. Hö förvarades även i lador på Östvallen. Man slår ännu marken inne på vallen, och en del betas också av småkviator nu. Höet hässjas och ges till djuren innan de går hem på hösten. Man har rabarber på Östvallen och något år odlade man potatis på Västvallen. Man tog lövkärvar som användes som sopkvastar, "limar". Tätört användes för att göra tjockmjölk, salva av tjära och ister för att hålla spenarna mjuka.

Kavelbroar finns vid Mammerån som är ungefär halvvägs på buföringsvägen mellan Hede och Östvallen. Trädristningar finns på en torraka intill fiskstigen mot Aftonbrynnet. Klättergranen som alla barn klättrade i har tyvärr blåst omkull. En

äldre fägata gick förr från Sundebergs ladugård och ner mot hagen som går runt hela Östvallen.

Kor på väg längs med vallstigarna mot "tjärna" och Myrvägen.

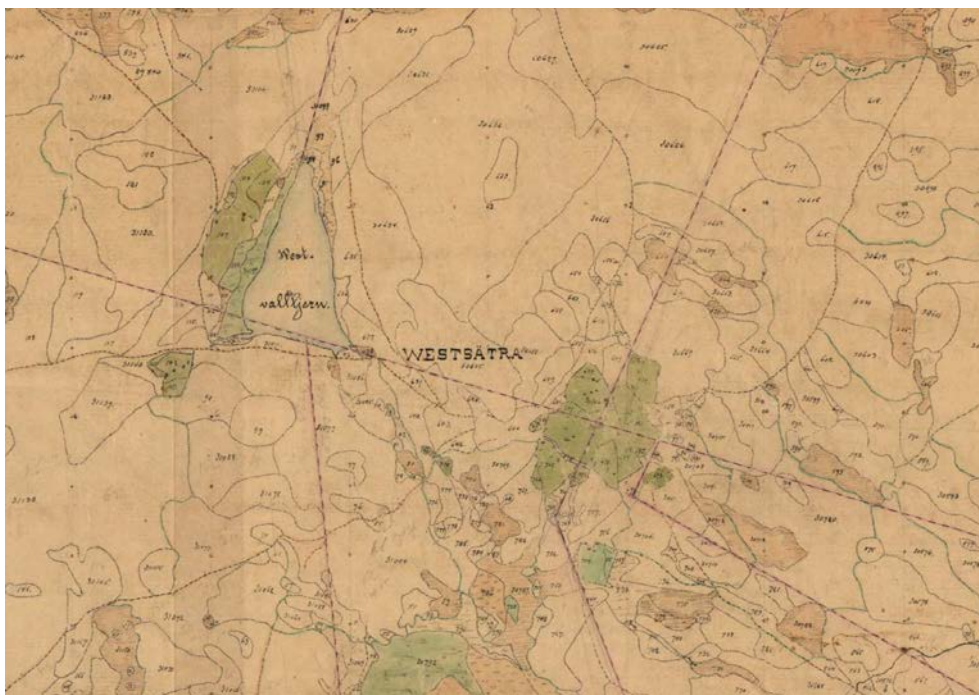
Trädristningar på den gamla torrakan längs med stigen till Aftonbrynnnet.

Fägator – äldre och yngre.

Resultat från Östvallen

På både Nygårdsvallen och Henriksvallen påträffades husgrunder. Det var efter bustugor med spismursrösen och ladugårdar. Vallarna finns med på kartan från laga skifte år 1892 i Hede by, akt 23-Hed-11. Hela området kallas Westsätra. Nygårdsvallen är den mindre gröna ytan strax söder om Östvallen och Henriksvallen ligger söder om Westvalltjärnen. Buföringsvägen från Hede till Östvallen och den äldre fägatan är också markerade på kartan.

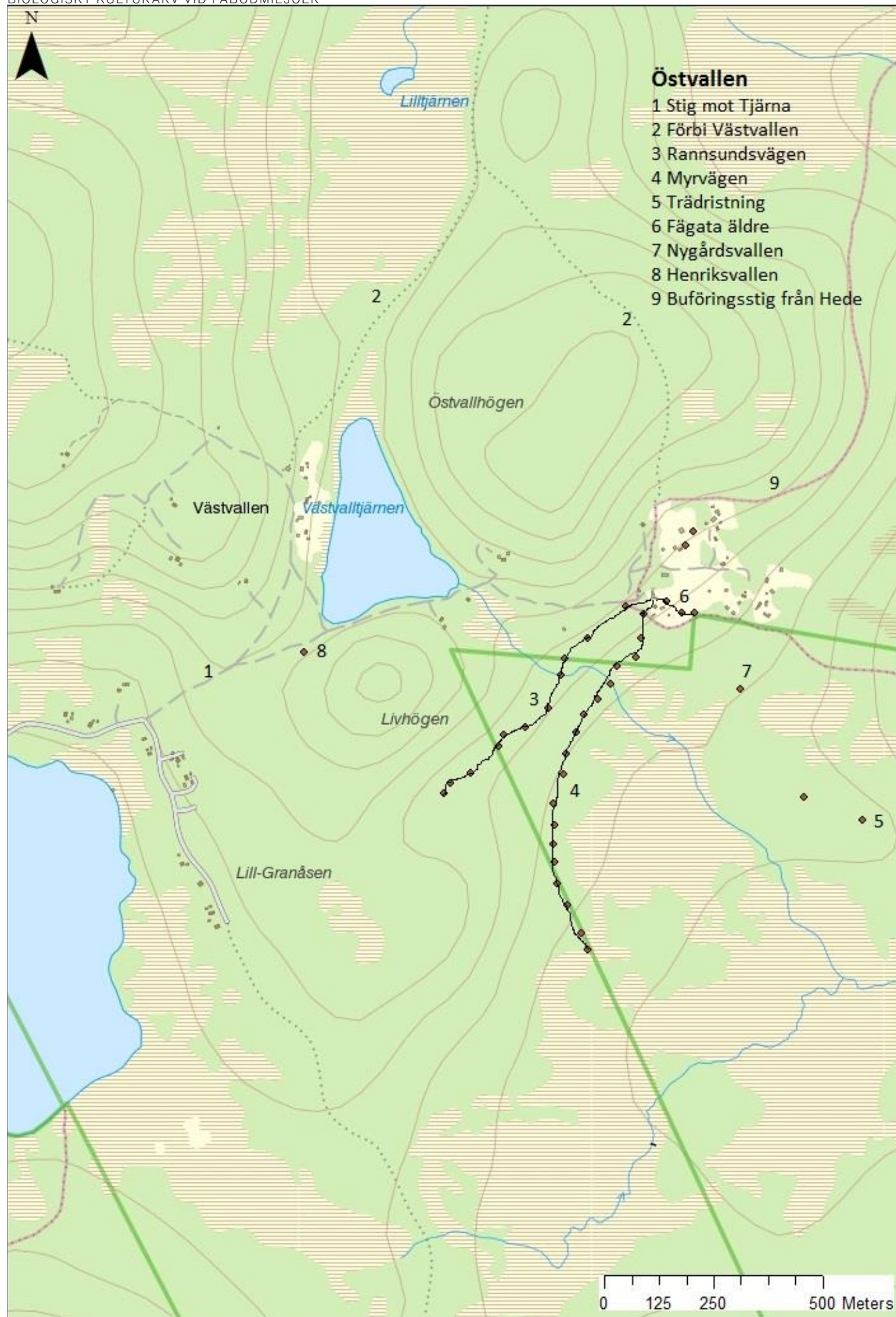

Äldre kartan över Westvallen akt 23-Hed-11, laga skifte från 1892 i Hede by.

Byggnadsgrund vid Henriksvallen och Nygårdsvallen.

Vallstigarna som används i dag är markerade på kartan. Det är Stigen till tjärna (1), Stigen förbi Västvallen (2), Rannsundsvägen (3) och Myrvägen (4). Trädristningarna på torrakan (5) bestod bland annat av K L A S och årtalet 1918 samt K N och I V med årtalet 1(8?) 91. Fägatan (6), Nygårdsvallen (7), Henriksvallen (8) och buföringsvägen mellan Östvallen och Hede (9) är alla markerade på kartan. Myrslätterområdet i Minnesdalen och kavelbroarna vid Mammerån besöktes aldrig vid inventeringen.

Växtfloran inne på vallen är bitvis mycket artrik och hyser hävdgynnade växter som ormröt, fjällgröe, blåklocka, fläcknycklar, fjällgröe, tätört och låsbräken. Lavfloran likaså med till exempel de hotade kulturvedslavarna varglav och sotlav på lador och kokhus från 1700-talet.

Runt hela den stora vallen går en fin gammal trädgårdsgård, men som nu delvis behöver restaureras. Även här växer flera hotade lavar bland annat varglav. På Östvallen hittades hela sex olika rödlistade lavar, mer än på någon annan fäbod i inventeringen. Bland dem var "Staketflarnlav", som enbart hittades på denna fäbod av alla de inventerade.

Månlåsbräken och orkiden skogsnycklar (numera kallad fläcknycklar) inne på vallen.

Ristningar och varglav vid kokhuset från 1700-talet, sotlav på en gammal lada.

Genom djurens tramp och bete har marken öppnats så att trädens grenar kan breda ut sig och bli grova och gamla. Det gör att fler organismer (insekter, mossar, lav, svamp, fåglar, små däggdjur) kan leva vid och av träden, vilket förstås ökar den biologiska mångfalden, ju äldre desto bättre gäller ofta i trädens värld.

Många av träden på utmarken bär spår av betesdjuren.

Björk, troligen hamlad eller betespåverkad till detta utseende, gran som betats av som ung.

Klättergranen – nu en fallen hjälte, men fortfarande värdefull för många djur och växter.

En dag på Östvallen

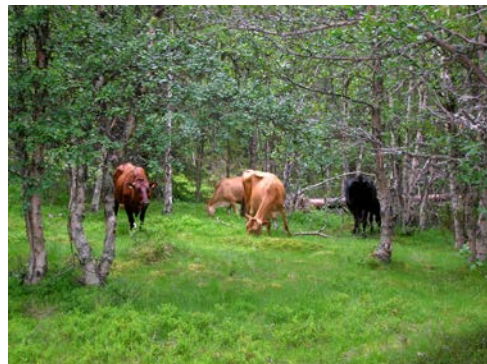
Utsläpp på morgonen efter mjölkning.

Här betade korna mest olika starrväxter (halvgräs) som till exempel flask- eller sumpstarr

Floran på betesskogen var också ganska artrik med svartfryle, ormrot, stagg, ängsskallra och olika orkideer som fläckblomster, spindelblomster och korallrot.

Korna föredrog frodiga starrväxter på myrarna och gräs och örter på de gamla fäbodvallarna (Henriksvallen, Nygårdsvallen och grannvall Västvallen) som gärna besöks varje dag.

Vid Nygårdsvallen betade korna gärna.

Vid "klitallarna" på Nygårdsvallen.

På väg hem igen, i dag blev det en tidig kväll.

Myhrbodarna

Intervju med Anita Myr, med flera

Myhrbodarna eller Nirsbuan uppkallade efter Nirs Kari, anlades runt år 1900 strax efter laga skifte 1896-97 i Valsjöbyn. Husen ska vara flyttade från södra sidan av Valsjön, där man hade djuren tidigare. Det goda betet och en kallkälla gjorde att man valde denna plats för fäboden, dessutom sökte djuren själva upp platsen. Vallens äldsta hus är torvströladan som står nere vid vägen. Djurhållningen har bestått av getter, kor och får. Enligt Lilly Henriksson som var butös här i några år i mitten av 1930-talet, fanns det så många som 90 getter vid Myhrbodarna då (plus kor förstås).

Djuren vallades till och med 1970-talet. Nu släpps djuren ut direkt från sommarladugården och hittar sina egna vägar. Vi letade men fann aldrig de inristningar i trädet (AKM 28) som Anitas blivande svärfar Anders Kristian Myhr, då 14 år, ska ha gjort lite varstans runt vallen medan han vallade djuren 1928.

En farbror till honom, Jöns Myhr född 1888, började som getare här redan vid sekelskiftet 1900 då man började vara på denna plats, och fortsatte med det i hela 70 år. "Han älskade djuren och de älskade honom" säger Anita.

Bustugan vid Myhrbodarna.

För att dryga ut fodret till djuren tog man löv och riskvistar från rönn som torkades i en lada, "risknyttena" gav sedan till korna vid kalvning. Tätört plockades och användes för att göra tjockmjölk. Skäfte (skavfräken) torkas och buntas ihop och används än i dag ibland för att skura messmörkitteln. Grankvistar plockas från senvuxna gamla granar med täta, korta barr och läggs på golvet i jordkällare, "kvinnfolket risade källaren, dasset och svalen" enligt Anita.

Buföringsvägen från Valsjöbyn förbi Valsjöbodarna och vidare till Myhrbodarna är röjd och markerad. Stigen gick vidare från Myhrbodarna till Bågavattnet och Vinklumpen men den sträckningen är inte längre känd, förutom vissa delar. På en plats intill ett hygge finns en vilsten där man stannade och tog en paus under vandringen.

Skäfte och granris på golvet i jordkällaren.

Resultat från Myhrbodarna

Vi hittar fin hävdgynnad flora både inne på vallen där marken sköts som slåtteräng med efterbete, (ovanför och nedanför bustugan) samt utanför vallen där djuren betar. Ormröt, låsbräken, dvärglumner, ögontröst, kattfot, vårbrodd, jungfru Marie nycklar (numera benämnt fläckblomster), och flera exemplar av den hotade ÅGP-arten topplåsbräken. Tre rödlistade lavararter hittades på Myhrbodarna, bland dem var "gul dropplav", som enbart hittades på denna fäbod. (Se vidare i "Lavar i fäbodmiljöer" av Ulrika och Fredrik.)

Topplåsbräken och Vityxne.

Fin artrik flora vid bustugan samt tätvuxen betespåverkad gran på utmarken.

Utmarken betas i dag av kor och kvigor och är av högörtstyp med torta och stormhatt men även smörboll och ormrot. Kalkrik mark med många orkidéer som tvåblad, spindelblomster och fläckblomster, även vityxne hittades öster om buvallen. Framförallt björkarna är påverkade av betet (kanske särskilt av getter) och ser ut som knotiga olivträd.

Björkarna ovanför vallen är gamla, knotiga och fulla av liv (lavar, insekter och annat smått).

Strax utanför hagen som går runt Myhrbodarna finns rester av en äldre hage, diken och öppna marker som troligtvis slagits, (hässjevirket står lutat mot träden). På andra sidan av bilvägen i samma område kommer buföringsstigen upp till Myrbodarna. Den är markerad, röjd och används av Anita och djuren när dom går från byn till fäboden. Vilstenen besöktes och dokumenterades också. Markeringar i träd i form av bleckor finns främst längs med fastighetsgränsen. Många björkar i området har spår från ämnestag till redskap (yxskäft) och hantverk och takmaterial (till exempel nävertäkt). Se vidare karta.

Äldre slåttermarker med diken, hässjevirke och hage intill Anitas vall.

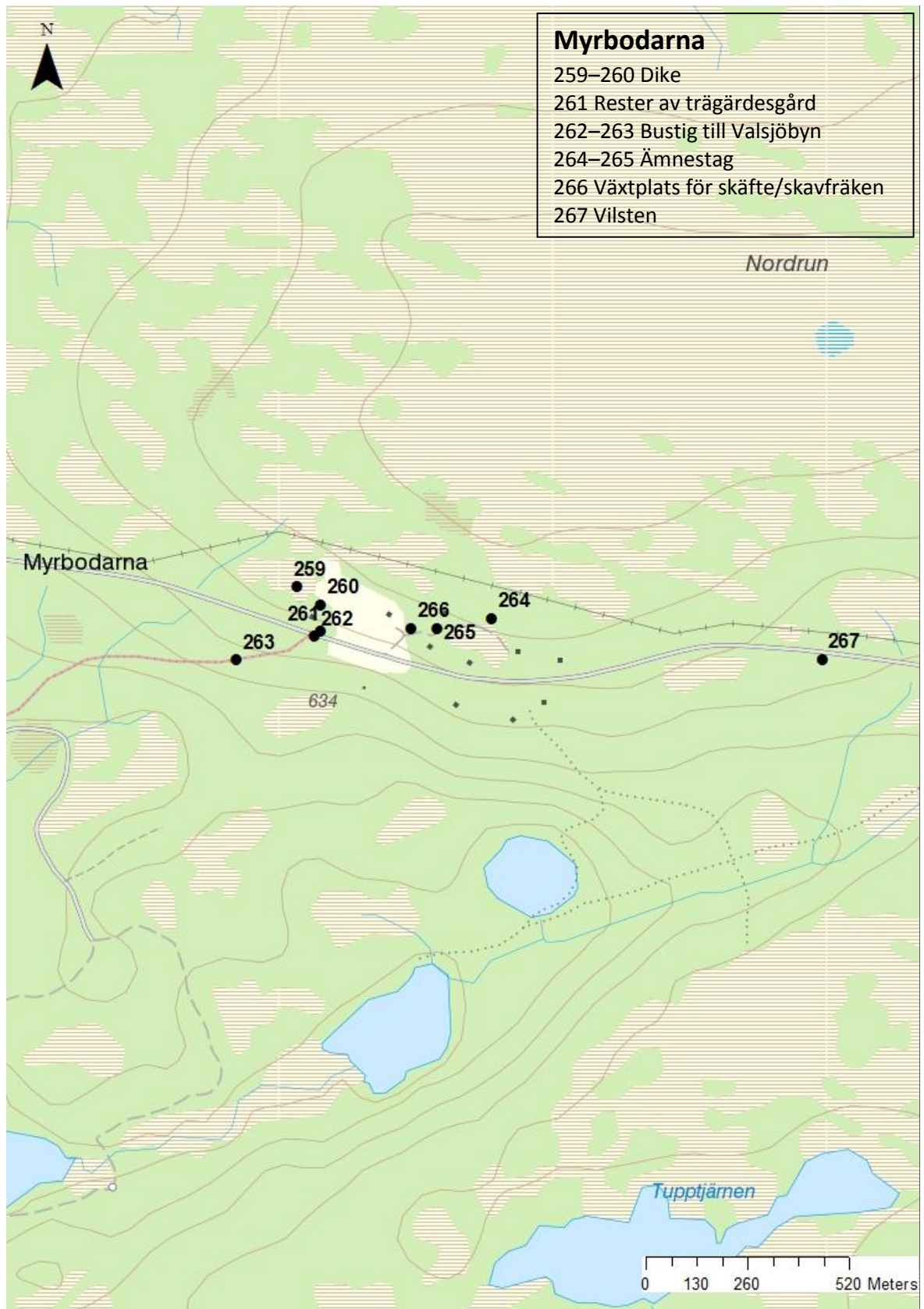

Buföringsstig och vilsten.

Ämnestag i björk. Bilderna nedan visar blecka, nävertäkt i björkar samt borthuggen vril på tall.

Ljåbodarna

Intervju med ägare Helge Sivertsson och Hans-Erik Lundin

Det fanns för lite bete och foder hemma i byn därför behövdes Ljåbodarna. Det var bra gräsväxt i området och det fanns vatten i bäck, tjärn och kalkkälla här. Bupigelotterna som fanns på vallen delades mellan fem gårdar i Västnor i Oviken. Här var drift från 1780 till 1947 och 1782 var 75 nöt och 53 getter på bete vid Ljåbodarna. Namnet Ljå eller lie antyder att det fanns gott om foder i dessa marker.

Enligt tradition så var Tuvljån (Ljåflon på dagen karta) ett sådant ställe där man slog och tog hö och en fejd uppstod på platsen som slutade med ond bråd död. Familjen Sivertsson i Side har varit delägare på vallen sedan 1905 och köpte sin del av Tiréns. Äldsta huset på vallen är bustugan med torvtak, spånvägg och jordgolv. Man skar av grästorven – "härvall" (stagg) som rullades ihop och bars in i stugan, där det lades in på golvet som heltäckningsmatta från vägg till vägg. Gräset vattnades för att hållas grönt och fräscht och det blev kanske mindre dragigt i stugan också. Det här var det första man gjorde när man kom till fäboden. När det nya golvet lades in slängdes det gamla ut på "härgrobba eller hergrobba" fem meter från dörren.

Man tog rätt på vindfällan och stubbar som kapades och användes till ved. På plats togs material till byggnation och trögärdesgård. I bäcken som rinner från Loken kylades mjölken. Man tog mjöla i backen nära källan på vallen (kanske på flera ställen också) för att skura rent mese grytan. Spår efter detta syns tydligt.

Ljåflon och bord i fäbodstuga med ristningar bland annat Kronolänsman Karl Tirén 1885.

Bustugan med spån på sidan mot nordväst. Pärkällaren, härbre och bustuga är inhägnade. Marken lieslås här innanför och höet ges direkt till djuren.

Bord i bustugan med många minnen och den fina jordkällaren som Roland Marklund restaurerat.

Så här skar man "härvall" som lades in som golv in i bustugan

Djurhållning bestod av fjällkor och getter, men inte alla djur togs med upp på vallen, utan en del var kvar hemma. Förr vallade djuren av en getare. Det var kvinnliga släktingar som var bupigor på vallen, en hette Märta och var kusin till Helge. Buföringen skedde från Fjösåsen som var samlingsplats, där man sov över på vägen till vallen. Man startade klockan sex på morgonen och var framme först vid niotiden på kvällen. Det fanns en hage där man hade djuren över natten, det gick flera vägar upp till Ljåbuan, bilvägen var inte färdigbyggd än då.

Längs med buföringsstigen från Fjösåsen ska det finnas en trädristning i en tall som har formen som ett hjärta. Klövjehästar hämtade hem smör, ost och mese någon gång under sommaren, det kallas att "vete" (både att hämta hem och att föra upp förnödenheter till fäboden) och senare (på 1930-talet) nyttjades gummihjulskärar. En äldre buföringsstig går också från Fäbodvägen vid Gammal Fittjebodarna. Längs med stigen från Ljåbodarna till Gabrieltjärnen finns äldre

kavelbroar. Barnmorskehålet har fått namnet efter en händelse då en kvinna från Glen skulle föda barn och barnmorskan på vägen upp dit ramlade av hästen i ett "stygghål".

Vid Myltplockarstan samlades folk för att plocka hjortron. Hjortronen kokades på plats och kördes ner i fyra kilos kaggar på gummihjulskärra.

Hjortronhotellet och nyrestaureerat stall vid Myltplockarstan.

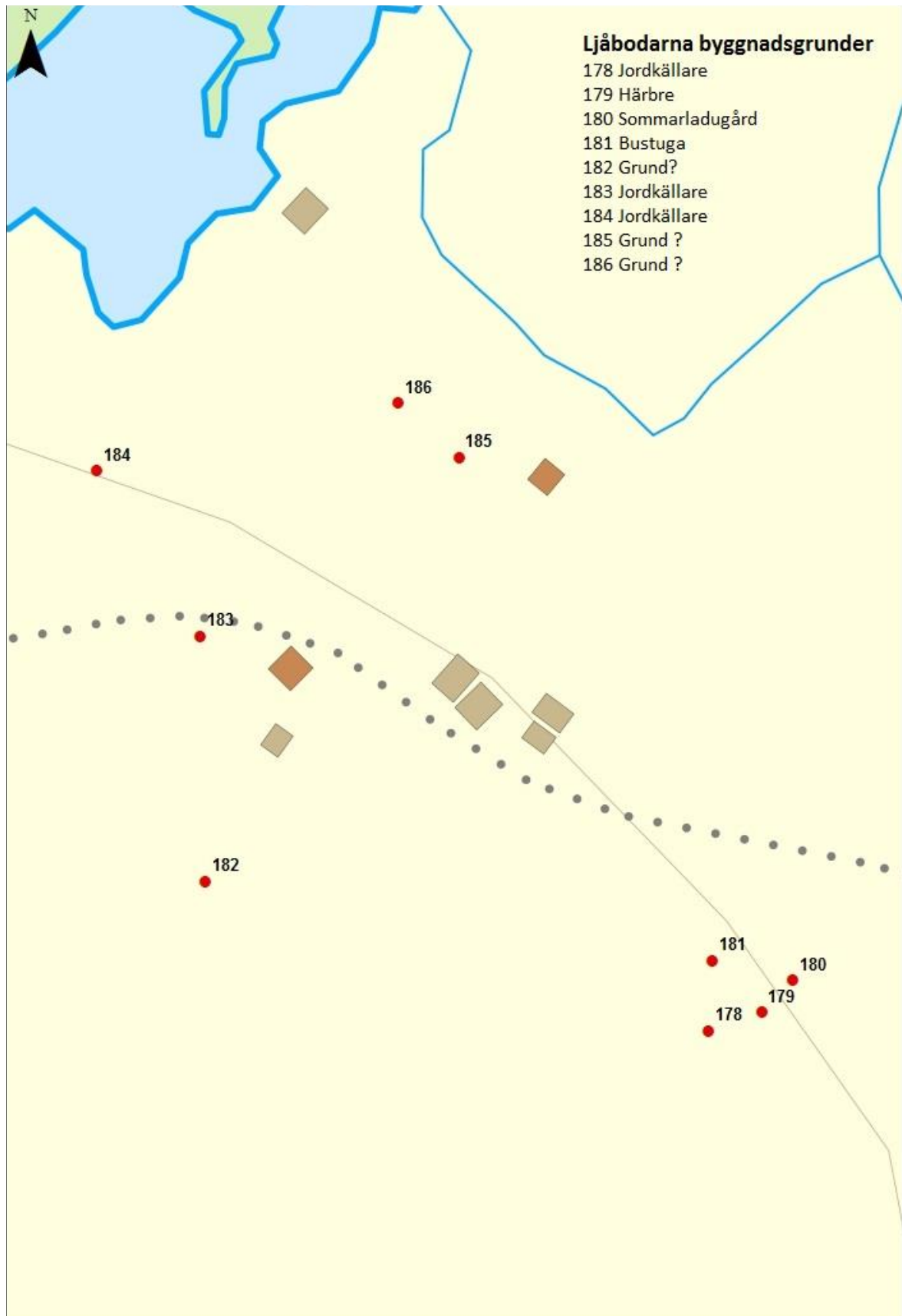
Kärrvägen (i dag fyrhjulingsväg) där gummihjulskärren gick? Betad skog på väg till Ljåbuan

Resultat vid Ljåbodarna

Vid inventeringen påträffades minst sex byggnadsgrunder. Det är grunder efter bustuga, härbre, sommarladugård och jordkällare. Några av dem ligger på höjden ovanför nuvarande bebyggelse och är lämningar efter en äldre fäbodvall. I området finns också ett antal gropar som är grävda in i en sluttande grusbacke. Det troliga är att några är källargropar och några andra gropar har grävts när man tagit mjäla/mo för att skura messmörskitteln. Se karta.

Byggnadsgrunder på Ljåbodarna samt täkt av mjäla för att skura mesegrytan.

Kan spåren som syns på en av bilderna vara från när man skurit ut gräs till golvet i bustugan? När torvtaket lades om år 2006 togs torven av timmerman Roland Marklund på hans fastighet i Önsta i Oviken. Då lades två lager torv på taket. Det undre med grässidan nedåt och det övre med grässidan uppåt. Under torven lades fyra lager näver som importerats från Koler i Ryssland. På bild syns plaketter som visar att Ljåbodarna är ett byggnadsminne och att ägarna till vallen fått Heimbygdas pris för god byggnadskultur.

Dikor på fritt bete runt och inne på vallen.

Här växer fin hävdgynnad flora som blålocka, fjälltimotej, prästkrage, ormrot, säterfryle, knallröd röllika och på källarkullarna låsbräken i mängd. Tre rödlistade lavar hittades på Ljåbuan, bland dem var den hotade laven "staketflamlav", som enbart hittades på denna fäbod. (se vidare i "Lavar i fäbodmiljöer" av Ulrika och Fredrik)

Rödblommande röllika på vallen, låsbräken på alla gamla källarkullar

Ormrot samt blåkllocka, fjälltimotej, majsmörblomma och rödven inne på vallen.

Tuvljån, här delades slåttern upp utifrån hur mycket olika delar gav.

Ett år hade en man gått upp till Tuvljån och slagit av de finaste bitarna redan, när en vän till honom kom upp. Vännen blev så arg att han ska ha slagit ihjäl sin kompis med lien. Detta hände på 1700-talet och man förstår av berättelsen hur livsviktigt fodret härifrån var då. Tuvljån slogs förr till hö som man körde hem härifrån på vintern, här växer än i dag ängsskallra, fjälltimotej, ormrot, majveronika, stagg och olika starrarter som minnen av slåttern bland tuvtåtel och dvärgbjörk som kommit in efter att slåttern upphört.

Vid Myltplockarstan ser vi ett tiotal granar som ser skadade ut på lite olika sätt, utan att de ligger i vägen för någon väg eller stig. Kanske härrör sig detta från tiden när man kokade mylta här, kokade man salva på kåda samtidigt? Ingen har kunnat verifiera eller ge en annan förklaring, men kanske är det spår efter kådatäkt vi ser.

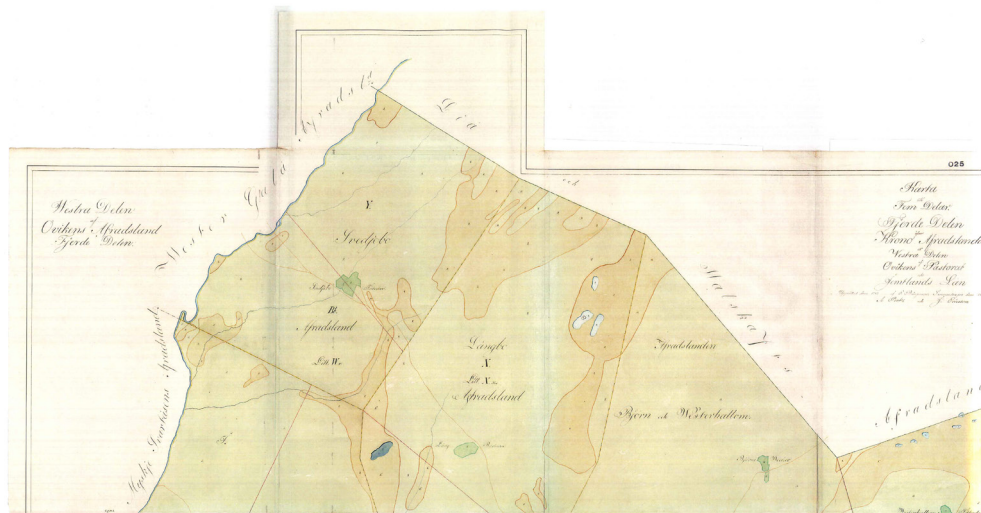
Eventuellt spår av kådatäkt. Ett tiotal granar ser ut så här vid Myltstan.

Långbodarna

Intervju med butöserna Stina Karlsson och Anna Eriksson samt ägarna Anders Andersson och Eva Eriksson

Långbodarna anlades på platsen för att det fanns god tillgång på bete, slätter (härvall) och vatten. Namnet Långbodarna finns med på kartan över västra delen av Ovikens kronoavradsland från år 1781, akt 23-ovi-43. Långbodarna brukas av bönder från Häggen men allra först av bönder från Hällne. Den äldsta byggnaden är en jordkällare med torvtak från 1700-talet. Förr hade hagen en annan sträckning runt vallen med fägata. Dagens hage restaurerades 2015.

Långbodarna ägs samfällt och är uppdelad i (fem) bulotter. Eva Eriksson berättar om den sämjedelning som genomfördes 1960 och att stenar placerades ut i terrängen för att markera gränserna mellan bulotterna. Vid bäcken har en damm med en liten dammlucka anlagts. Dammen fungerar som branddamm. I dammen/bäcken lever bäcköring. Systrarna Stina och Anna samt Stinas dotter Maja var tidigare butöser här. De serverade även kaffe med våfflor och platsen var välbesökt av både turister och lokalbefolkning. Det senaste året betar dikor med kalvar vid vallen och serveringen har varit stängd.

Karta från år 1781 över Ovikens kronoavradsland, akt 23-ovi, Lantmäteriet Östersund.

Äldsta huset ett härbre med källare och ny hage på Långbodarna.

Dammlucka vid dammen och stig från Långbodarna

Förr hade man kor, ungdjur, större kalvar, tjur, getter, killingar, hund och katt på Långbodarna. Vid buföringen gick man från Fjösåsen, där man övernattat och bott på fjöshjälln, vid Tollsbacken var det viloplats. Det var butöser, ägare och nån häst förutom korna och getterna. Mycket ved skulle huggas före de kom upp med korna, alla var hungriga när de kom upp.

Man fick 10–12 liter mjölk från fjällkorna per dag. Man tog torv för strö i fjöset, "måсахässjan och måsarivarn" kom till användning, vi hittar inga direkta spår efter detta nu. Man la även in grästorv på jordgolven, gjorde remsor och rullade på en käpp och bar in, vattnade sen regelbundet. Under sängar och bord höll det sig grönt hela sommaren. Man repade löv och la på golvet också, lite då och då när man gick efter korna, tog pinnar till eldtänne också då. Man tog löv och småbjörk vår och höst till getterna, inte grenar/kvistar från träd.

Djuren var här från midsommar till jakten ungefär, förr blev det ibland snö innan man tog hem dem. Man hade slåttana hemma först och sen i buan. Man hade spetsgardiner och pelargoner i fönstren, det var mycket noga att det var fint.

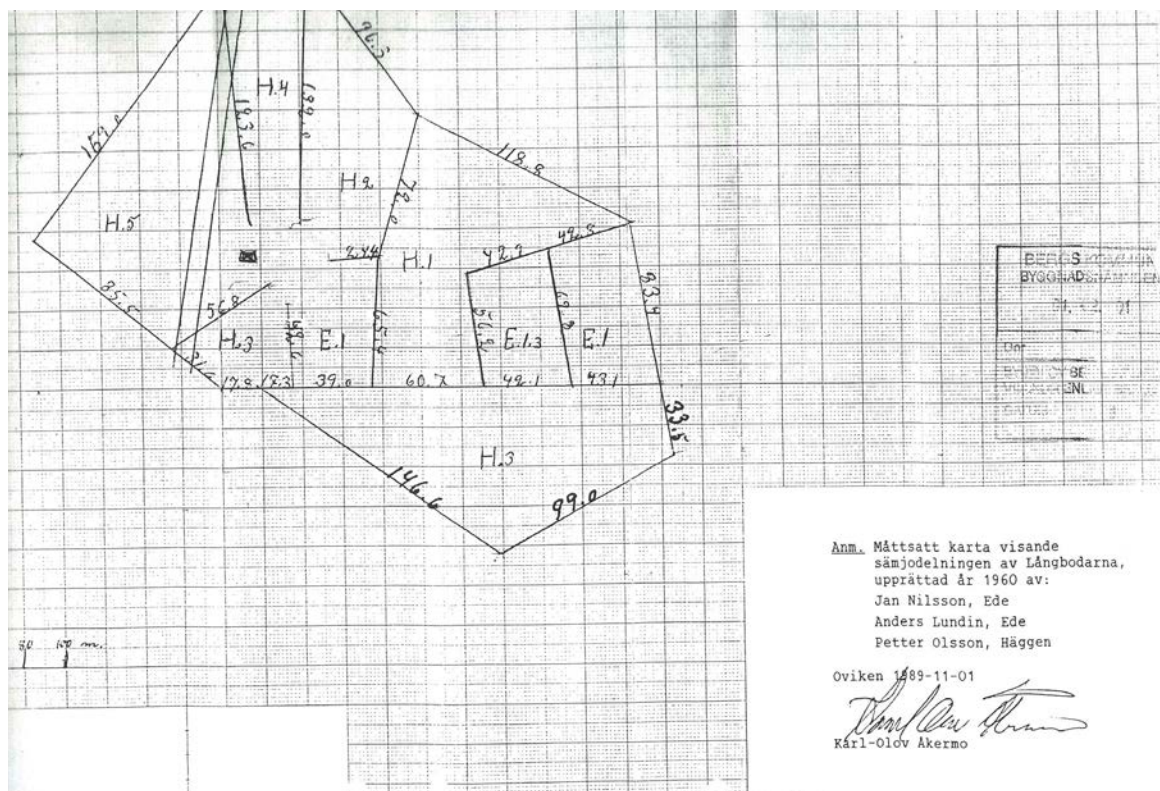
Eva berättar att deras buvall byggdes sist på vallen och innan dess var de i Bjennsbuan (björnbodarna), någon gård i Hällne hade första bulotten på Långbuan. Det var fyra lotter i en del hus.

Korna vallades men letade upp vatten och mat själva. Det var viktigt att djuren fick dricka vatten först. Slåttern på vallen upphörde redan på 1930-talet, men i senare tid har bonde från Börtnan slagit på Långbodarna. Höet hässjades och stoppades i ladorna som fanns på vallen. De köksväxer man odlade var gräslök, rabarber och pepparrot. Tätört togs till tätte för att få tjockmjölk. Messmörskitteln skurades med mjäla. Virke till ved och byggnation togs på plats. Torvtag har funnits men oklart var.

Buföringsvägen från Häggen sammanföll delvis med dagens landsväg. I dag finns stigar till Bjennsbuan och Hållåsen som är bleckade och markerade på karta. Stigen till Bjennsbuan fortsätter till Ljåbodarna vidare mot Fjösåsen och är en äldre buföringsstig.

Resultat vid Långbodarna

Det finns en byggnadsgrund som är efter Åkermos sommarladugård. Några lador togs bort när vägen byggdes. Utanför en av bustugorna ska det funnit en ring av stenar som tyvärr är borttagna. Om det var rester efter en eldstad kan igen svara på men Stina och Anna antyder att det var något magiskt med ringen? Vid inventeringen hittades flera av gränsstenarna från sämjedelningen. Vi hittade köksväxterna gräslök och rabarber invid en bustuga. Vi gick även en kortare del av stigarna och fotograferade bleckor.

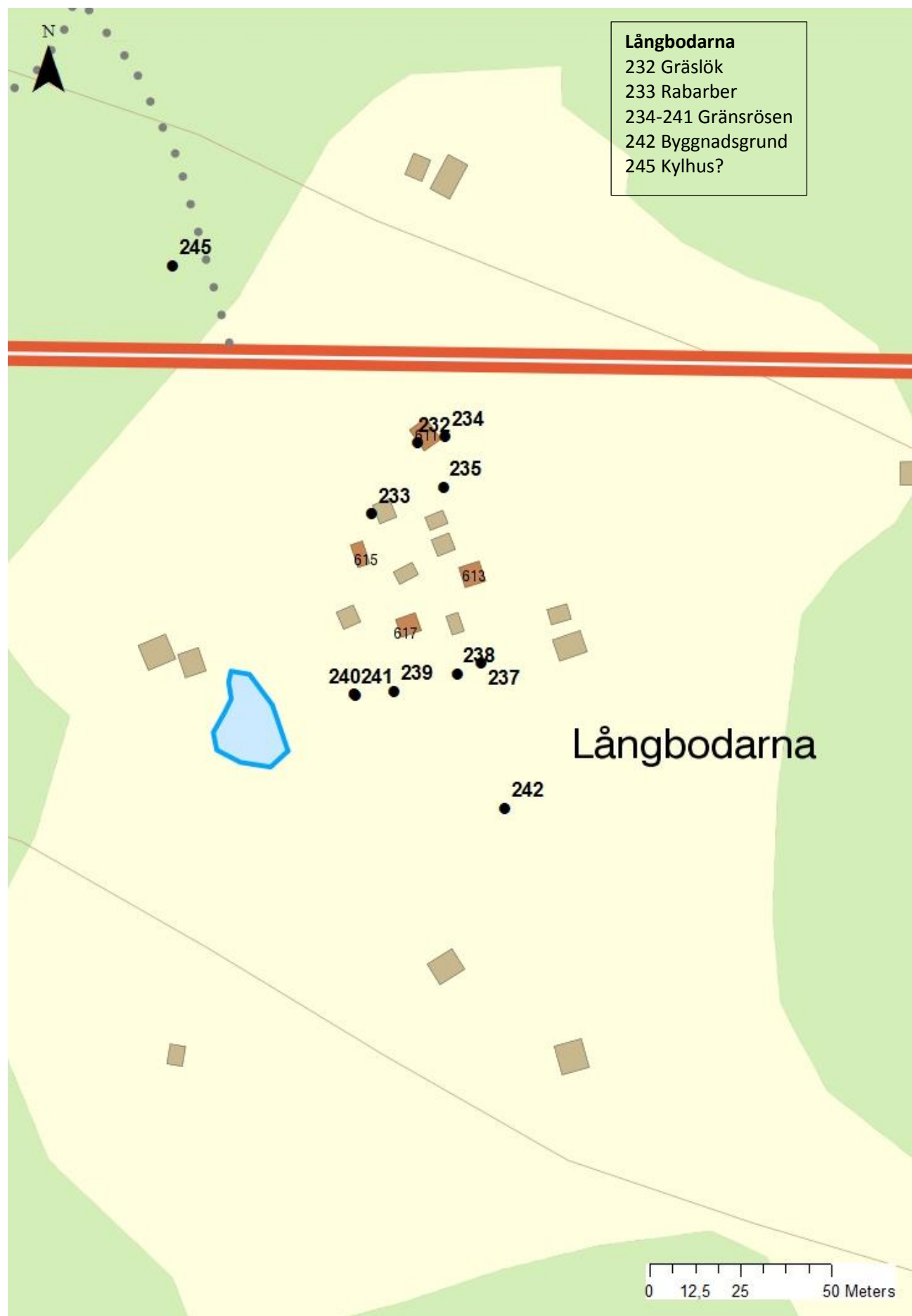
Sämjedelningskarta upprättad 1960.

Gräslök och rabarber på Långbodarna.

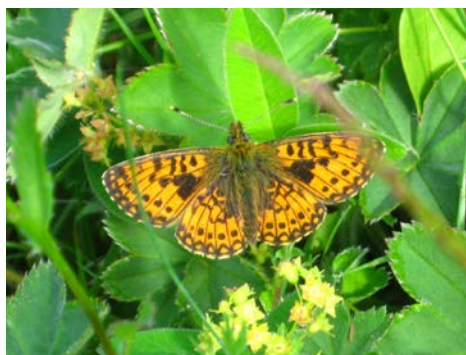
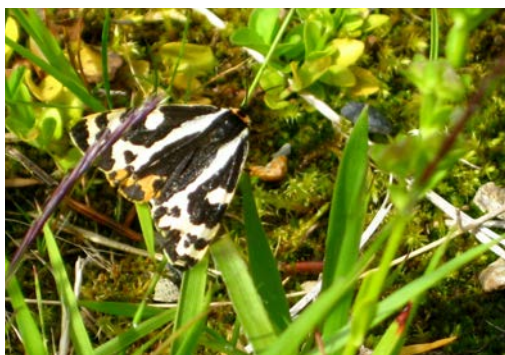
Blecka i träd vid stig och sten som markerar gräns för sämjedelningen.

Robert Hedkvists dikor betar vid vällen, blåkllocka, ögontröst, ormrot och fibbla trivs här.

Floran inne på vällen och utanför vid vägen är bitvis artrik med fjälltimotej, fjällgröe, vårbrodd, ängsskallra, svartfryle, sumpmåra, prästkrage, gulvial, blåkllocka, ögontröst, ormrot, (svensk-)fibbla, röllika och stagg som exempel på hävdgynnade växter. Fjärilar som pärlmorfjärilar och björnsplinnare trivs också här. Hela fem rödlistade lavar hittades på Långbuan, bland dem "ladparasitspik", som enbart hittades på denna fäbod av alla de inventerade. Det är en sällsynt och starkt hotad art, en av två fokusarter i åtgärdsprogrammet "Lavar på kulturved". (se vidare i "Lavar i fäbodmiljöer" av Ulrika och Fredrik)

Björnsplinnare samt pärlmorfjäril.

Korna betar vid den nygjorda dammen Gammal ihålig gran, hem för många kryp.

Stora delar av den gamla betade fäbodskogen är tyvärr avverkad för några år sedan och nu breder ett hygge ut sig söder och väster om vallen. I öster finns ännu skogen kvar (och även norr om vägen) och här finns stora natur och kulturmiljövärden. Floran är till stor del blåbärsris inne i skogen, men även stagg, fjälltimotej, tuvstarr, blåklocka, revlummer, fjällgröe och blodrot i de öppnare delarna. Det är mycket gott om myrstackar och de är väldigt stora, några var nära två meter höga. Stigar genomkorsar hela betesskogen.

Betespräglad gran, två meter hög myrstack samt en kostig mitt ute på skogen.

Hackåsvallen

Intervju med Manne Sjödin och Eva Eriksson

Enligt Eva så styrdes valet av plats för att anlägga en fäbod vid nybygget Lillhärjåbygget av utmarksslåttern. Det var slätter längs med hela Lillhärjån både uppströms och nedströms gården och på en del myrar. Kvar blev Hackåsen. Vallen anlades troligen 1884 eftersom det årtalet är inristat i det östra fjöset. Ytterligare ett fjös och en bustuga byggdes därefter. Härbret har årtalet 1895.

I området finns namnen Storhackåsen, Lillhackåsen samt Hackåskölen som vallen är döpt efter. Hackåsvallen är en höstvall om används från mitten av augusti tills snön faller. På vallen har man tidigare haft kor, hästar och får. I dag nötkreatur, fem kor, ungdjur, tjur och kalvar. Eva berättar att hennes mormor Anna vallade korna troligen till och med 1940-talet. Utmarksslåttern upphörde helt 1962. Det sista området som slogs var Nabbängen som ligger intill Lillhärjån, nedströms gården.

Runt gården finns flera vilplatser som är dokumenterade i skriften Dokumentation av ortnamn på Lillhärjåbygget, men inte vid Hackåsvallen. Eva tror att djuren gick mer fritt här uppe. På vilplatsen satt vallpigan och stickade och eldade, medans djuren betade i närområdet.

Korna kommer hem för mjölkning och vila inne i fjöset över natten.

Ovan: På morgonen kommer Manne in med mjölken som separeras för hand inne i den äldre bustugan. Eva diskar separatorn. Nedan: Sörpa man gav till korna.

När morgonstöket är klart går man ut med djuren. Det finns inte mindre än sju olika vallstigar som används. Några har också olika varianter eller sträckningar. På frågan vilken stig man väljer för dagen svarade Eva att det beror på vädret, om det blåser mycket, om det kommer någon besökare till Hackåsen och i så fall från vilket håll eller om det pågår jakt. Kanske det även finns andra anledningar? Det är väl värt att fundera på. Dessa stigar är gamla och har använts kontinuerligt från slutet av 1800-talet tills i dag. Fler av stigarna är rösade med små plockkrösen som Eva underhåller varje år.

Röse vid stigen till Millesstörröset. Kalvar på stigen till fjälls.

Slåttern på vallen görs i senare hälften av augusti, när man kommit upp hit med djuren. Höet slås med motormanuell slätterbalk, räfsas, hässjas och läggs i lada. Höet hämtas på vintern och körs till gården. Förr hade man ett lite potatisland på Hackåsen och odlade gräslök, rabarber samt kvanne. Manne berättar att kvannen planterades på Lillhärjåbygget av Olof den äldre. Det kan vara så att han även planterade den på Hackåsen.

Kvanne växer även vid Lövhögen, Lövhatten och längs med Storhärjån. Fyra vackra rönnar finns på inägan. Några Lavskrikor hoppar upp och ner på trädgårdsgården vid besöket, de är intresserade av komposten, där grönsaksrester slängs.

Slåtter på Hackåsvallen. Kvanne vid den äldre bustugan på Hackåsvallen.

Eva och Manne går med djuren till Hackåsen på buföringsstigen. Den är fem kilometer. Buföringen sker aldrig på en torsdag eller en söndag. Gör man det på en torsdag kan det bli problem med småfolket och söndagen är vilodag. Det finns många typer av stigar till och från Lillhärjåbygget och Hackåsvallen. Det är sommarstigar, ridvägar, vintervägar, gångstigar, vallstigar med mera, gården ligger ju långt från bilväg. Från Hackåsen går gångstigar till Lövhögen, Brända och till Djursvålsvallen eller Vålvallen, som är närmaste grannfäbod.

Det finns även äldre kavelbroar längs med stigen från Vålvallen. De flesta stigarna är bleckade både med äldre och nyare markeringar. Strax innan man viker av stigen från gården upp mot Hackåsen står vilhästen, där de mindre barnen stannade och lekte en stund. Stora grova tallar och granar eller träd med konstig form, fungerar fortfarande som vägmärken i terrängen till exempel "Storgrana" vid slutet av vägen till fjälls.

Vilhästen, kavelbro, blecka med varglav.

Lövkärvar eller ris med löv från björk och rönn ges till korna till jul och påsk som extra godis. Det gör man fortfarande. Riset tas vid vedtagningen på hösten. Lövsly från gallring längs med ån var förr det enda färska foder som djuren fick under hela vintern.

Björkved tas i samband med gallring längs med stigar. Det går åt mycket ved till ystning, mesekok, diskning, matlagning och värmekälla. Björkveden brinner lugnare. Kärnved eller gamla stubbar används också till ved. Virke till byggnation tas på utvalda platser. Förr samlades näver som användes som tätningsmaterial vid byggnationer. Ämnen till yxskaft, räfsor och krattor togs ur skogen.

Ett torvtag finns vid Nabbängen som återupptagits 2016. Torven ska användas till strö i ladugården. Upp mot fjället Storhåga plockades fönsterlav och ljung som gavs till djuren som foder. Samlandet pågick till och med 1950-talet.

Torvhässa vid Nabbängen.

Resultat från Hackåsvallen

På väg upp till Hackåsvallen möter vi en huggorm (på grusvägen). Lite längre upp i närheten av Vålvalen växer fjällkvanne (odlad/förvildad) på en liten våtmark. Sen kommer gammelgranskog med bläckade granar, myrmarker med raukliknande trädskelett iklädda varglav, bäckar och fjällsjöar.

Men till slut, efter åtta kilometers vandring, kommer man fram till paradiset Hackåsvallen, Lillhärjåbyggets fäbodvall.

Floran här är delvis artrik med vårbrodd, rölrika, blodrot, fjälltimotej, ormrot, ängsskallra och säterfryle. Dessutom finns mängder av röda vaxskivlingar (blodvaxskivling?). Hela fyra rödlistade lavararter hittades på Hackåsvallen, förutom varglav även ladvav, vedflamlav och ladvkantlav (se vidare i "Lavar i fäbodmiljöer" av Ulrika och Fredrik)

Vallstigar vid Hackåsvallen

Vallstigar som används är:

- » mot Småmoren, den nedre och övre varianten
- » till Krokmoren
- » stig mot Lillhackåsen/Djursvålen/Vålvallen
- » till Fjälls

- » till Hackåskällan
- » till Milleststörröset
- » till Stormoren eller Kissiniamissinavägen

MOT SMÅMOREN OCH HACKÅSKÄLLAN

Det finns två varianter på stigen mot Småmoren, den över och nedre. Stigen startar utanför grinden som är på den nordöstra sidan av trädgårdesgården på Hackåsvallen. Den sammanfaller i starten med stigen mot Hackåskällan, men viker sedan av ner för sluttningen och ut på myren för att sluta på tallbacken Småmoren. Den andra varianten är egentligen stigen mot Brända från Hackåsvallen. Den är bleckad och rödmålad.

Utsikt från Hackåsen mot Småmoren och Hackåskölen. Till höger ser vi Hackåskällan.

MOT KROKMOREN

Stigen startar på samma ställe som den mot Småmoren och Hackåskällan. Eva beskriver stigen som en stark stig. Det innebär att den är väl använd och upptrampad stig. Stigen slutar vid "Talln" som står på fastighetsgränsen norr om Hackåsen.

STIG TILL MILLESTSTÖRRÖSET

Stigen börjar vid grinden på den västra sidan av trädgårdesgården vid Hackåsvallen. Stigen är bleckad och rösad. Den slutar vid Milleststörröset (slåtterstuga) intill Lillhärjån. Stigen går över Lillhärjån vid ett vadställe.

Röse intill stig.

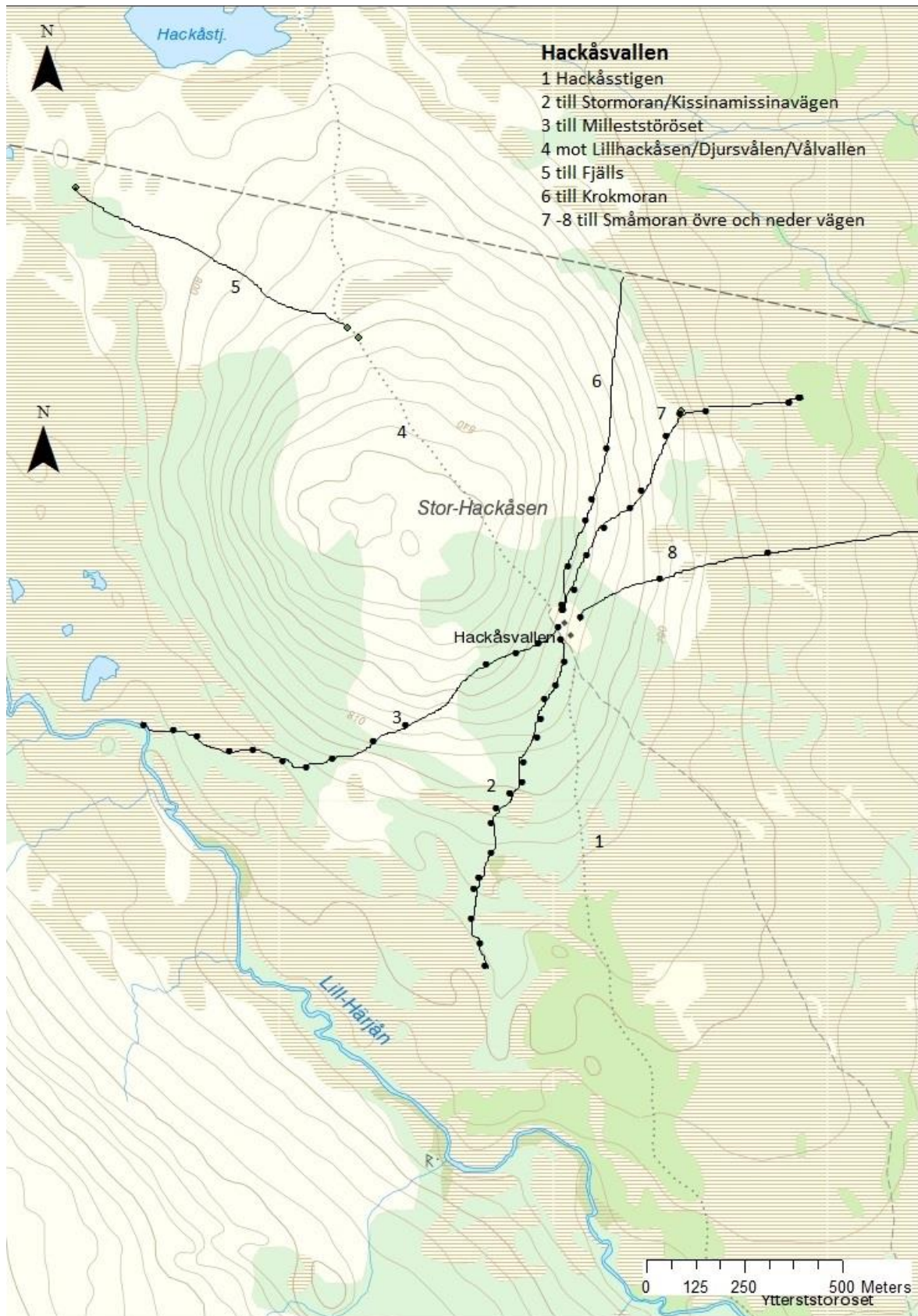
KISSINAMISSINAVÄGEN ELLER STIGEN MOT STORMOREN

Stigen börjar på samma ställe som stigen till Millesstörröset, men viker av mer mot söder. Den slutar ute på myren vid Lillhärjån, men i slutet av stigen blir den svår att följa. Den är rösad och bleckad ner till myrkanten. Stigen är uppkallad efter en bortsprungen katt som försvann när Anna och Karin Eriksson vallade kor på Hackåsen.

VÄGEN TILL FJÄLLS OCH MOT LILL HACKÅSEN/VÅLVÄLLEN/DJURSVÅLEN

Stigen börjar ovanför ladugårdarna och stallet. Vägen till fjälls viker av från stigen mot VålvalLEN när det börjar gå nedför på Stor Hackåsen. Den stigen slutar vid "Storgrana" som är en stor gammal gran som syns på långt håll i terrängen. Vallstigen har använts under lång tid och enligt uppgift så jätade Karin Kjelsdotter (Karin Kjelsa 1829–1910) korna på stigen. Karin Kjelsa var från "Upp i gala" i Lillhärdal flyttade i början av 1860-talet till Lillhärjåbygget. Hon är mormors farmor till nuvarande brukare på gården.

Vi följer korna på stigen "till fjälls". De äter mycket svamp nu, olika soppar, riskor och kantareller, men även mycket blåbärsris. Kanske är det mer näring i risens blad nu än i gräset i slutet av augusti, de verkar föredra det i alla fall.

Korna åt svamp och "Storgrana" vi siktat emot inte var så imponerande stor men låg på en höjd, så den syntes flera kilometer bort.

Blad från fjällbjörk (störst) och dvärgbjörk (minst i mitten i handen) och något mittemellan (på grenen och till vänster i handen) troligen en hybrid. Grannbesök som ska handla smör.

Slutsatser/diskussion

För att kunna beskriva och skydda det biologiska kulturarvet krävs mer kunskap om natur- och kulturmiljöer. Hur har miljöerna använts förr, hur används dom i dag och hur ser man spåren ute i naturen. För det krävs samverkan mellan naturvård och kulturmiljövård och utbildning, men också samverkan med de som arbetar i miljöerna, i detta fall fäbodbrukarna. Utan kännedom om biologiskt kulturarv så riskeras dessa värden vara borta för tid och evighet.

Ett bra exempel är Myrbodarna, där staten agerade snabbt och skyddade skogen runt fäboden, genom ett intermistiskt beslut om bildande av naturreservat. Den planerade avverkningen av skogen runt vallen blev stoppad åtminstone temporärt. Snabbt agerande mellan Skogsstyrelsen, naturvården på Länsstyrelsen och fäbodbrukaren Anita Myhr räddade den här miljön. Myrbodarna är också en av länets vackraste fäbodmiljöer med höga sociala värden som inte heller finns kvar om vallen omges av kalhyggen. I en artikel i Länstidningen från den 22 april beskrivs Skogsstyrelsen agerande i ärendet, när man säger nej till avverkningen av skogen vid Myrbodarna:

"Det handlar om granskog rik på hänglav och med höga botaniska värden. Djur från fäboden Myrbodarna betar på örtrika sluttningar och det finns gott om gamla och grova granar att ta hänsyn till. Bedömningen är att en stor del av avverkningsområdet ingår i riksintresse för kulturmiljövården med fjällägenhet och fäbodar i lågfjällsterräng".

(Citatet är hämtat ur en artikel i Länstidningen från den 22 april 2017.)

Myndigheten har sett över rutinerna för hur skogsvårdslagen 18 § kan tillämpas, efter en dom i kammarrätten. I artikeln står att Skogsstyrelsen motiverar sitt beslut med att tillstånd till avverkning inte får ges om avverkningen är oförenlig med intressen som är av väsentlig betydelse för natur- och kulturmiljövård.

Fäbodarna i den här inventeringen ligger alla i områden som på olika sätt har ett visst skydd. Skogen vid Hackåsvallen ligger i kulturresevat och en del av skogen vid Östvallen angränsar till naturreservat. Långbodarna, Ljåbodarna och Myrbodarna ligger alla i riksintresse för kulturmiljövården. I och med den här domen har kanske dessa natur- och kulturmiljöer en tryggare framtid?

I följande text beskrivs några andra användningsområden inom Länsstyrelsens verksamhet där det biologiska kulturarvet bör uppmärksammas och tillför ny kunskap. Länsstyrelsen arbetar med en översyn av de riksintresseområden som finns i länet. Riksintresseutredningen (SOU 2015:99) är ute på remiss och kommer att prägla det kommande arbetet.

I översynen ingår tre större fäbodvallsområden som är av riksintresse för kulturmiljö. Det är Klövsjö by och fäbodar (Z49) Lillhärda kyrkby och fäbodvallsområde (Z63) och Oviksfjällens fäbodvallsområde (Z45). Beskrivningar, värdetexter och avgränsningar ska ses över. Nuvarande texter utgår till stor del från bebyggelsen och det omgivande kulturlandskapet. Texterna behöver

uppdateras med "det nuvarande fäbodläget" i respektive område, då det levande fäbodbruket inte beskrivs i någon större omfattning i nuvarande texter. Kompletteras beskrivningarna med underlag om det biologiska kulturarvet ökar det kulturhistoriska värdet i dessa miljöer och dagens fäbodbruk lyfts och värdesätts högre. Utan deras insatser med djur på fritt bete upphör dessa värden på sikt. Underlagen kan också vara till nytta när nya vindkraftsparker, vägprojekt och andra typer av exploatering planeras i fäbodlandskapet.

Det är av stor vikt att skogen runt fäboden tas med i bedömningen och inte bara den öppna fäbodvallen med bebyggelse, eftersom det biologiska kulturarvet även finns på utmarken. Men för att kunna ta tillvara dagens fäbodbruk behöver myndigheter och kommuner få information om bruket och kunskapsunderlagen behöver uppdateras för att bättre motsvara verkligheten.

Andra områden där det biologiska kulturarvet tillför kunskap är vid bildande av natur- och kulturresevat. Beslut och skötselplaner bör innehålla uppgifter om det biologiska kulturarvet, så de kan skyddas och tas tillvara i skötselplanen. Det bör i alla fall inte finnas hinder i beslut och skötselplan för fortsatt bevarande. Om resevatet är starkt präglad av bete eller annat utmarksbruk bör möjligheten finnas att utföra den typen av skötsel. (Men går kanske inte alltid att genomföra i praktiken till exempel på grund av brist på betesdjur.)

Urvalet av inventerade fäbodor styrdes delvis av att de skulle vara fjällnära. Samliga fäbodor i inventeringen ligger mellan 650 meter över havet och 800 meter över havet. Vi har i andra sammanhang haft interna diskussion inom Länsstyrelsen om bristen på betesmarksinventerade områden i fjällområdet. Det finns kunskapsluckor om hur och när markerna använts. De fjällnära markerna har ofta höga natur- och kulturvärden som bara väntar på att bli upptäckta igen. Det finns överlag ett behov av kunskapsuppbyggnad kring skogsbeten och de effekter det har på skogen och dess värden.

En annan slutsats är behovet av att dokumentera det som sker i dag på fler av fäbodarna i länet. Vi stirrar ibland oss blinda på allt som gjordes förr och glömmar det som sker i dag, vikten av att fånga upp dagens kunskap, till exempel vallningen av djuren från fäboden. Styr betet till olika stigar och i så fall varför? När är man på fäboden? Tillverkas det produkter på fäboden? Hur hanterar man rovdjur och andra störningar?

Alla har sina individuella lösningar. Många av de vi intervjuade var också äldre, och kunskapen om dessa värden och hur man agerade "förr" finns kanske inte nedtecknat och lever inte kvar hur länge som helst. Därför är kunskapsöverföring som till exempel den ettåriga utbildningen "Hållbar kunskap" på Bäckedals folkhögskola i samarbete med Lillhärjåbygget extra viktig och bra.

Inventeringen blev begränsad till fem fäbodvallar, ett för litet underlag för att dra några generella slutsatser. Inventeringen ville få svar på om lång kontinuitet i fäbodbruket ger mer kunskap om vallens brukningssätt och fler spår av biologiskt kulturarv. Kanske man ändå kan säga att det är så, eftersom vi hittat mer biologiskt kulturarv vid Östvallen, Hackåsvallen och Myrbodarna jämfört med Långbodarna och Ljåbodarna. Vid fäbodarna med traditionell drift används den omgivande

miljön på ett annat sätt än vid de som inte drivs traditionellt. En stark koppling till platsen ger också en särskild känsla för miljön. Här har man vandrat som barn och kanske lärt upp sina barn. Det finns kärlek till platsen. Kunskapen om hur markerna använts är också centralt. Samspelet mellan naturen och människan med sina djur går att avläsa i platsen. Det kan vara grävda vattenhål för samlade av vatten, speciella träd och stenar som är vägvisare, markeringar längs med stigar i form av bleckor eller stenrösen, särskilda lavararter som bara växer på gamla lador, hässjevirke eller trädgårdsgårdar, ristningar i träd vid en stig, vilda örter/växter som är flyttade till fäboden för att användas i hushållet och så vidare.

Vid Långbodarna och Ljåbodarna har betesdjuren (dikor med kalvar) också ett annat beteende. De går delvis på samma stigar som mjölkdjuren förr gått, men väljer själva vart dom går och betar gärna nära fäboden, inne på vallen och ofta på hyggen i närheten. Det är inte samma styrning av betet som på de fäbodar där man går ut med djuren. Detta får förstås också effekter på det biologiska kulturarvet. Mjölkas korna, tas in i ladugården morgon och kväll och står i ladugården över natten, får djuren en mycket tydligare prägling till fäboden.

På eftermiddagarna kan djuren komma hem själva, men senare på betessäsongen blir djurens turer från vallen mer vidlyftiga. Det är främst när det växer mycket svamp i skogen, men det beteendet har många kor, oavsett om dom mjölkas eller inte. Blir korna utsatta för en störning, kan det ta tid att få hem dem igen. Många timmar går åt till att leta djuren, även om dom har pejlingsutrustning på sig, eftersom djuren kommer ifrån varandra och de naturliga grupperna skingras. Oron för vad som hänt med djuren är stark.

Utöver fortsatt brukade av fäbodarna är det biologiska kulturarvet beroende av att den äldre skogen finns kvar med alla värden som finns uppbyggda och försvinner på någon vecka om man kalhugger skogen. Den gamla betesskogen, både kring fäbodarna och i betade skogar i övrigt har i dag inget bra fungerade skydd.

När vi skulle välja ut fäbodarna att inventera upptäckte vi att på många av dem var fäbodskogen till stor del borthuggen, ända in till fäbodvallen. Här finns inte natur- och kulturmiljövärdena längre kvar. Flera hundra års spår efter människors värv försvinner på några dagar när man hugger ned den betade skogen. Miljön förändras snabbt och de flesta naturvärden kopplade till skogsbetet försvinner troligen också med samma hastighet. Om marken fortsätter att betas kommer antagligen en del av värdena så småningom igen, men markberedning och plantering av träd fördröjer utvecklingen och förstör till exempel gamla stigar, enorma myrstackar, bleckade träd, ristningar, vilplatser, träd eller stenar som vägvisare mm. Hydrologin blir också påverkad vid avverkningar.

Man kan också fråga sig hur mycket djuren väljer att beta på den fäbodskog som är kvar i dag, när stora hyggen på samma avstånd erbjuder mer bete. Detta särskilt om djuren vid dessa fäbodarna går helt fritt dygnet runt och inte vallas eller leds ut längs kända stigar.

Råd och rekommendationer när kultur och natur krokar

Det går nästan alltid att restaurera en byggnad eller trädgårdegård och samtidigt bevara de lavar som växer på den. Men det kan finnas situationer då man måste göra ett val. Det kan till exempel gälla vid byte av ett spåntak där det växer varglav. Taket är dåligt och det regnar in i ladan. Ska ladan räddas måste taket lagas. Kanske det går att ersätta det trasigt spånet, men oftast måste hela taket läggas om. De utbytta resterna ska då inte eldas upp! Placera istället materialet i nära anslutning till ladan.

På samma sätt går det att göra vid byte av en timmerstock. Ska hela stocken bytas ut som det växer varglav på, sparas materialet i ungefär samma läge, så att laven utsätts för sol, fukt och vind på samma sätt som när den växte på byggnaden. Samma metod används vid restaurering av en trädgårdesgård.

Det kan upplevas som skräpigt på platsen, men tänk då på insatsen som görs för bevarande av den biologiska mångfalden när byggnadsresterna med lav på sparas. Vill man få hjälp vid identifiering av lavar går det att kontakta naturvården på Länsstyrelsen. Det går också att beställa broschyren *Lavar på lador* från Länsstyrelsen. Läs vidare i rapport del 2 om vilka lavar som hittades vid inventeringen av lavar i fäbodmiljöer i Jämtlands län 2016.

Slutord

Det är viktigt att tänka helhet vid fäbodmiljöer, både inäga och utmark. Utan betesskogar är biologiskt kulturarv med betespräglade och hävdgynnade arter, fäbodstigar och andra kulturspår skadade och borta för all framtid. Både inom kulturmiljövård och naturvård måste man tänka brett och långsiktigt, ha helhetstänk i samverkan.

Det allra viktigaste är dock att värna om fäbodbrukaren och dennes djur, som upprätthåller hävden och brukandet och även håller det immateriella kulturarvet och kunskapen vid liv, hos både människor och djur.

Länsstyrelsen Jämtlands län

Postadress: 831 86 Östersund
Besöksadress: Residensgränd 7
Telefon: 010-225 30 00
jamtland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/jamtland